

1.04 Strokovni članek

UDK 728.83(497.4):7.01

Prejeto: 28. 5. 2011

Ivan Stopar

dr. um. zgod., hab. izr. univ. prof. v pokojju, konservatorski svetnik, Bezenškova 59, SI-3000 Celje

Slovenski gradovi – prezrta dediščina

IZVLEČEK

Usoda je bila gradovom na Slovenskem po razpadu Avstro-Ogrske večinoma nenaklonjena. Zlasti med drugo svetovno vojno in po njej je bilo veliko grajskih stavb uničenih ali namenjenih za nove, praviloma neprimerne dejavnosti. Tudi različne stroke so se gradovom večinoma izogibale. Kljub določenim poskusom sistematičnega raziskovanja gradov v začetku 20. stoletja je do večjega preboja na tem področju prišlo šele v povojnem obdobju z raziskavami Ivana Komelja. Narejeni so bili prvi koraki k spoznanju, da zahteva preučevanje grajske arhitekture poseben metodološki pristop. Tako so bili ustvarjeni tudi prvi zametki nove stroke, kastelologije. V zvezi s tem so se povečala tudi prizadevanja za ohranitev grajske arhitekture, ki pa zelo pogosto niso obrodila zelenih sadov. Po letu 1990 se je stanje na področju ohranjanja gradov delno izboljšalo (kar nekaj gradov je bilo popolnoma obnovljenih), delno pa poslabšalo, saj so zaradi pomanjkanja finančnih sredstev mnoge grajske stavbe dokončno propadle.

KLJUČNE BESEDE

gradovi, dvorci, Slovenija, kastelologija, arhitektura, konservatorstvo

ABSTRACT

SLOVENIAN CASTLES – THE OVERLOOKED HERITAGE

Most castles in the Slovenian territory were facing a bleak fate after the disintegration of Austria-Hungary. Especially during and after the Second World War many castle buildings were destroyed or designated for new, usually unsuitable functions. Various scholarly fields, too, tended to avoid castles. Despite certain attempts being made at conducting systematic research of castles in the early 20th century, a major breakthrough in this field was achieved in the postwar years by Ivan Komelj and his research. The first strides were made towards the realisation that studying castle architecture requires a specific methodological approach. This realisation drew the first contours of a new scholarly field, castellology, and promoted the efforts to preserve castle architecture, which were very often futile. After 1990 the situation in castle preservation partly improved (with a fair number of castles being completely renovated) and partly also deteriorated, with many castle buildings falling to complete ruin due to the lack of funds.

KEY WORDS

castles, mansions, Slovenia, castellology, architecture, conservation works

Dolgo sem premišljal, kako naj naslovim svoje razmišljanje o gradovih, temi, ki sem ji posvetil dobršen del svojega življenja. Okoliščin, ki so opredeljevale njihovo predvojno, zlasti pa medvojno in povojno usodo, je vse preveč, da bi jih mogel v celoti upoštevati, še posebej zato, ker bi bilo navajanje vseh dejstev prej stvar statistike kot pa poglobljene znanstvene analize. Sestavek naj zato le opozori na dogajanja, ki so povzročila, da prav usoda naših gradov in dvorcev predstavlja eno najbolj žalostnih poglavij naše dediščine.

Agonija naših grajskih stavb se je pravzaprav pričela že takrat, ko je današnja Slovenija izpod okrilja nekdanje Avstro-Ogrske prešla v okvir novoustanovljene Kraljevine Srbov, Hrvatov in Slovencev. Številni njihovi lastniki so se v novi združbi naenkrat počutili kot tujci in tako se je zgodilo, da so del svojega premoženja odpeljali v tujino ali pa prodali. Baron Turković je leta 1930 prodal Novo Celje banovini, Melita Feldmann iz rodu baronov Kometrov je leta 1932 prodala svoj дворец Pukštajn – Bukovje pri Dravogradu, grof Geza Szápary je leta 1934 na javni dražbi prodal svoj murskosoboški дворец občini, že prej pa je razprodal njegov inventar.

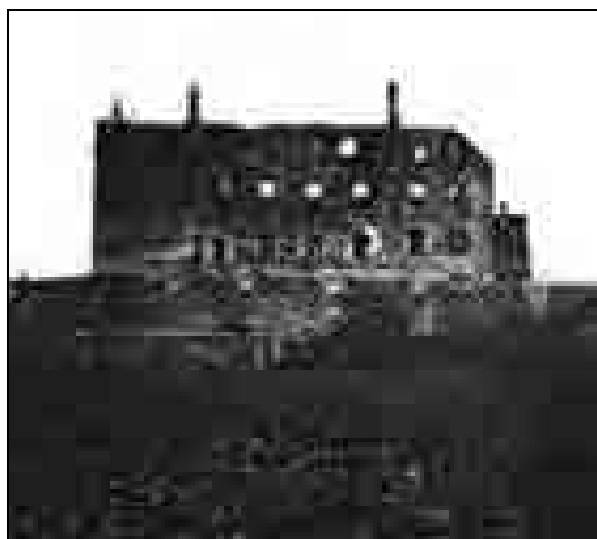
Takšnih primerov je bilo še nekaj, vendar se nič ne more primerjati s škodo, ki so jo naše grajske stavbe utrpeli med drugo svetovno vojno in takoj po njej, saj to ni primerljivo z ničemer, kar se je z njimi dogajalo drugod po Evropi. Okoli sto jih je bilo požganih, večidel zato, »da se vanje ne bi uselila ali ugnezdila italijanska oziroma nemška posadka,« in le malo je bilo takih, ki so jih po vojni vsaj skušali obnoviti. Poskusimo jih naštet: Ajdovščina, Ajmanov grad pri Škofji Loki, Babno polje, Bajnof pri Novem mestu, Belnek pri Moravčah, Bokalce, Boštanj pri Grosupljem, Boštanj pri Sevnici, Brdo pri Lukovici, Brest pod Krimom, Češenik in Črnelo pri Domžalah, Češnjice pri Moravčah, Čušperk, Dob pri Mirni, Dobrava pri Kostanjevici, Dobravica pri Novem mestu, Dol pri Ljubljani, Gallenhofen pri Slovenj Gradcu, Gornji grad, Gracarjev turn, Grbin pri Litiji, Grič v Mirnski dolini, Grmače pri Litiji, Groblje, Hartenštajn v Mislinjski dolini, Hmeljnik, Hošperk, Izanski дворец, Jelendol nad Tržičem, Jurklošter, Kalce, Klevevž, Klevišče, Kočevje, Kolvec pri Domžalah, Komen na Krasu, Komenda na Gorenjskem, Kompolje pri Mirni, Kostanjevica, Kostel ob Kolpi, Križ pri Kamniku, Kromberk, Krupa v Beli krajini, Lanšprež, Lepi Dob na Dolenjskem, Lesno Brdo, Lisiče, Mala Loka pri Domžalah, Mašun, Medija, Mirna, Mokronog, Nadlišek, Novi grad pri Radečah, Otočec, Pobrežje, Podbrje pri Podnanosu, Pogance, Poganeč, Predgrad pri Starem trgu ob Kolpi, Prežek, Pungart pri Semiču, Radelca, Rakovnik pri Šentrupertu, Ribnica, grad in oba dvorca Rihemberk, Roženek pri Podnanosu, Ruda nad Sevnico, Ruperč vrh, Slatna pri Smartnem pri

Litiji, Soteska ob Krki, Stari grad pri Otočcu, Šebalk pri Godoviču, Sinkov turn, Škulje pri Postojni, Špitalič pri Motniku, Štanjel, Štanof pri Gornji Radgoni, Šuta pri Šmarjeti, Troblje pri Slovenj Gradcu, Turjak, Turn pri Gabrovki, Turn pri Višnji gori, Uhanje v Vipavski dolini, Vinarje pri Slovenski Bistrici, Višnja gora, stari grad in dvorec Vogrsko, Volavče, Volčji potok, Vrbovec v Nazarjah, Vrhovo pri Novem mestu, Vurberk, Zalog pri Moravčah, Zalog (Brajtenav) pri Prečni, Zavrh pri Boštanju in Žuzemberk.

Težko si je predstavljati, da je npr. to, kar se je v noči od sobote na nedeljo 9. maja leta 1942 dogajalo na Hmeljniku, o čemer beremo v knjižici Bernarde Potočnik o tem gradu, kaj prida pripomoglo k zmagovitemu koncu vojne. Obisk partizanov je trajal od desetih zvečer do osmih zjutraj, »*žvenketala sta porcelan in steklo, lestenec v jedilnici je bil preizkusna tarča za merjenje, kako dobro zna kdo ravnati z orožjem ...*«.

Kakorkoli že, brezobzirno in brezplodno uničevanje, ki ni nikomur koristilo, a je povzročilo nepopravljivo škodo, se je po vojni nadaljevalo. Požgani gradovi in dvorci so postali priročen kamnolom za bližnje soseske, oblast pa je pri tem pomagala s prizadevnim miniranjem. Številne stavbe, ki bi jih bilo takrat še mogoče rešiti in brez večjih stroškov popraviti, so tako za vselej izginile s površja. A ne le to. Kot beremo v diplomski nalogi Milene Černe na oddelku za zgodovino Filozofske fakultete v Ljubljani *Usoda gradov ter njihove premične kulturne dediščine na Goriškem*, je naša oblast po vojni z nejevoljo spremljala celo prizadevanja zavezniških okupacijskih enot, ki so skušale s pomočjo italijanske Soprintendenze vsaj najpomembnejše med njimi za silo zavarovati in sanirati. Že takoj po priključitvi delov Primorske k Jugoslaviji leta 1947 so se tako že pričeta obnovitvena dela na Rihemberku, Kromberku in Štanjelu zaustavila in se šele čez leta spet nadaljevala, vendar z izjemo Kromberka in delno Štanjela nikoli niso bila dokončana.

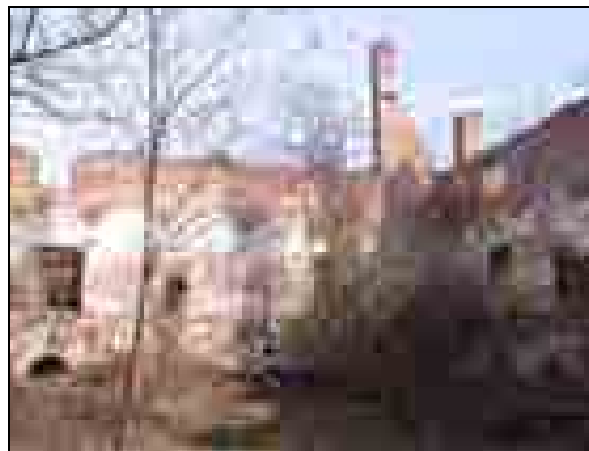
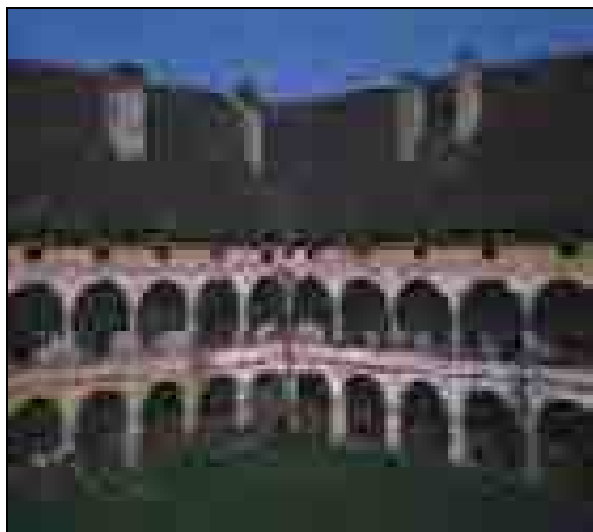
Na Dolenjskem pa je oblast ubrala druga pota. Številne stavbe, ki bi jih bilo še mogoče obnoviti, je prepustila usodi, dokler niso dokončno propadle, ali pa jih je celo kar sama do tal porušila. Grad Klevevž pri Šmarjeti ali дворец Lanšprež pri Mirni, tesno povezan z znamenitim Petrom Pavlom Glavarjem, pri tem še zdaleč nista bila edina. Za vedno smo tako med drugim izgubili prelepi klasicistični Zalog pri Žalcu, leta 1959 so porušili fužinarski дворец Javornik pri Jesenicah, maja 1988 дворец Boben pri Bledu, v zadnjih letih pa se je sesul še renesančni дворец Ravno polje pri Ptujju z razkošnim arkadnim dvoriščem. V njem smo dolga leta videli nadomestek za porušeno Sotesko na Dolenjskem. A svoje je k temu precej po vojni prispevala tudi vojska. Jugoslovanska je uničila večino Jelovškovih fresk v Jabljah, sovjetska je opustošila Grad (Gornja Lendava) v Prekmurju.

Hmeljnik, Klevevž in Soteska – trije izmed gradov, ki niso preživeli druge svetovne vojne (hrani: INDOK center).

Vzporedno z medvojn timer uničevanjem grajskih stavb je pogosto propadla tudi njihova oprema. Tako smo za vedno izgubili renesančne in baročne poslikave, ki so krasile stene Starega gradu nad Otočcem, podobe eksotičnih živali v Soteski, baročne freske v Gornjem Gradu in v dvorcu Križ pri Kamniku ter renesančne upodobitve starozaveznih legend v Gracarjevem turnu, najbrž šele po vojni pa so bile do kraja uničene Almanachove freske v Bokalcu pri Ljubljani. A če se je to dogajalo prej po naključju kot načrtno, je bilo vse drugače z

grajskimi kapelami. Te je bilo treba po mnenju prizadevnih lokalnih aktivistov odstraniti, zato so jih na vse mogoče načine uničevali in prezidavali. Kapelo dvorca Šenek pri Polzeli so preuredili v pralnico, na Šrajbarskem trnu pri Krškem pa v sanitarije za nove grajske prebivalce. Usodi ni ušla niti kapela na protokolarnem Brdu pri Kranju, kjer so jo predelili z vmesnim stropom in tako zabrisali njen sakralni značaj. Da je šla pri tem po zlu tudi njihova oprema, spomeniško dragocene oljne podobe in plastike, je odveč poudarjati. Ko so leta

Dvorec Ravno polje: podoba severovzhodnega vogala arkadnega dvorišča leta 1985 (foto: Janko Jeltnikar) in leta 2010 (foto: Igor Sapač).

2010 dokončali prenovno baročnega dvorca v Oplotnici, ki je bila nekdanj v posesti žičkega samostana, so morali v baročno kapelo, ki so jo dotlej uporabljali za priročno skladišče, namestiti neko drugo, iz ptujškega muzeja izposojeno sliko ...

Posebej žalostno poglavje je tudi usoda nekdanjih grajskih parkov. Tu je na prvem mestu park nekdanje Erbergove graščine Dol pri Ljubljani, ki je nekdanj s svojo floro sodil v sam evropski vrh, tu so parki, ki so jih pozidali z novimi stanovanjskimi stavbami ali pa spremenili v športno igrišče – funkcionarju, ki je za to poskrbel nekje v Ljubljani, so to v osmrtnici šteli za posebno zaslugo. Kot zlobna ironija zveni pri tem zgodba o med vojno požganem Hošperku, razglašenem za spomenik prve kategorije. Sredi ihte, da bi ga vendar obnovili in mu dali neko funkcijo, so z novo asfaltirano cesto na dvoje presekali njegov imenitni park, s čimer so razvrednotili njegovo temeljno značilnost, poudarjeno os, ki se je vzpenjala iz ravnice proti stopnišču do prve ploščadi pred dvorcem, od tam pa nadaljevala skozi grajsko vežo proti naravnemu okolju v ozadju. Izjemnost tega baročnega parka je šla tako za vselej po zlu.

O inventarju, s katerim so se naše grajske stavbe nekoč ponašale, je odveč izgubljati besede. Zanimivo je le to, da je po koncu vojne ostal bolj ali manj nedotaknjen samo inventar treh, že od kraja protokolarnim potrebam namenjenih dvorcev, Brda, Strmola pri Kranju in Snežnika na Notranjskem, vse drugo je bilo razgrabljeno in oplenjeno. Za kakšne zaklade je pri tem šlo, največkrat le uginamo, saj le redkokdaj razpolagamo z dokumentacijo, kakršno predstavljajo predvojne fotografije interierjev dvorca Jelše, delo šmarskega fotografa Ciglencekega. Prava redkost so zato tudi po na-

ključu zbrani podatki o nekdanji zbirki umetniških slik v dvorcu Lože pri Vipavi. Kot izvemo iz že omenjene razprave Milene Černe, je bilo v leta 1923/24 izdelanem katalogu evidentiranih kar 169, večinoma oljnih slik florentinskih, bolonjskih, beneških in tudi francoskih baročnih mojstrov. Njihovi lastniki so jih že med vojno začasno spravili na varno najprej v Benetke in potlej v Trst, nato so jih zaupali znancu, predstavniku tamkajšnjih jugoslovanskih oblasti B. M., ki je slike prodal Američanom. Ko je prišlo do pravde, so neimenovani ljubljanski eksperti slike ocenili kot ničvredne. Lastnik je moral po štirih letih pravdo prekiniti, saj finančno ni zdržal ... Iz istega vira smo poučeni tudi o dragocenostih, ki so bile pred vojno na Dobrovem v Brdih. Takole beremo v citirani študiji: »Začelo se je s krajo družinskega zlata v septembru, kmalu po kapitulaciji (Italije), ko sta v grad prišla moža v partizanskih uniformah ... Grofica je tem ljudem morala pokazati, kje je družinsko zlato. V dveh kovčkih je bilo 18 kg zlata, med drugim zlate ure Ludvika XIV. ... Partizan je grofici s prstov snel še poročno rinko in prstan ...«

Pričevanj o takšnem ali podobnem ravnanju z grajskimi dragocenostmi je dosti in preveč, vendar pa ni nobena skrivnost, da je bil odnos novih oblastnikov do premične dediščine povsem drugačen kot do historične arhitekture. Le kako naj si sicer razložimo, da je ob požaru, ki je pred leti zajel vikend pomembnega slovenskega funkcionarja na nekem kvarnerskem otočku, pogorelo tudi baročno pohištvo? Kako naj si razložimo, kam je poleg številnih umetniških slik izginilo srebrno posodje, kakršno se zadnja leta pojavlja na različnih dražbah? Znano je, da je neki funkcionar iz dvorca v Slovenski Bistrici odpeljal celo baročno posteljo, drugi

Današnja podoba dvorca Hošperk (foto: Barbara Žabota, 2008).

pa je ugotovil, da za svoje delo neogibno potrebuje svilene perzijske preproge iz zbirnega centra. Žal je ohranjen le skromen del dokumentacije, ki priča, kako je po vojni potekala delitev plena.

Situacija, s katero se je po letu 1945 spoprijemala spomeniška služba, torej nikakor ni bila preprosta, zlasti še, ker je bila postavljena pred povsem nepričakovane naloge. Prav gradovi in dvorci so namreč šele v zadnjih predvojnih letih pritegnili tudi raziskovalce naše profane arhitekturne dediščine. Ko je Avguštin Stegenšek leta 1905 v napovedani topografski seriji *Cerkveni spomeniki Lavantinske škofije* izdal knjigo *Dekanija gornjegrajska*, je v njej kot umetnostni zgodovinar obravnaval zgolj sakralne spomenike, izognil pa se je celo predstavitvi tamkajšnje najpomembnejše grajske stavbe, gornjegrajskega škofijskega dvorca. Ker je bil leta 1944 požgan in nato do tal podrt, je bila tako zamujena priložnost, da bi vsaj nekaj izvedeli o njegovi razkošni baročni poslikavi in njegovem inventarju, historičnem pohištvu, slikah in vsem drugem, s čimer so se tu ljubljanski škofje nekoč ponašali.

Zamujeno je Stegenšek skušal nadoknadi v svoji drugi umetnostnozgodovinski topografiji, leta 1909 natisnjeni *Konjiški dekaniji*. V njej je opisal ne le vse še obstoječe grajske stavbe, ampak tudi vse razvaline in celo gradišča, svoje opise pa je opremil tudi s korektnimi talnimi načrti – ti še danes za prenekatero stavbo s tega dela Slovenije predstav-

ljajo edino obstoječo tehnično dokumentacijo, po natančnosti pa marsikdaj še vedno presegajo zanesljivost mnogih sodobnih posnetkov.

Po koncu prve svetovne vojne je Stegenškovo delo nadaljeval konservator dr. France Stele. Leta 1929 je zasnoval umetnostno topografski opis političnega okraja Kamnik, v katerem je natančno predstavil tudi tamkajšnje grajske stavbe. Svojih opisov sicer ni dopolnil z ustreznimi tlorisi, vendar gre prav njemu zasluga, da danes vemo nekaj več tudi o opreми tamkajšnjih dvorcev. Tako pri opisu Jabelj izvedemo ne le za na srečo še ohranjene baročne tapisrije, ampak tudi za že omenjene Jelovškove freske, stare kamine, Weissenkircherjeve in druge baročne oljne podobe, številne plemiške portrete, ena izmed fotografij pa nas opozori tudi na v vitrinah razstavljeni inventar – razkošje takšnih vitrin smo po vojni prenekaterikrat občudovali ob obisku češkoslovaških dvorcev.

Podobne podatke kot o Jabljah nam Stele v tej knjigi posreduje tudi ob opisu dvorca Križ pri Kamniku. Ta se je ponašal ne le s freskami J. G. Mayra iz leta 1731, ampak tudi s florentinsko oljno podobo Marije z Detetom iz druge polovice 15. stoletja, med žanrskimi slikami nizozemskih mojstrov 17. stoletja pa najdemo naslove: Holandska vas, Pri antikvarju, Alkimist in V krčmi. Toda tudi drugih oljnih slik, del znanih in neznanih starih mojstrov, je bilo na Križu več deset.

Normativom, ki sta jih postavila Stegenšek in Stele, je sledil Marijan Marolt s svojo topografijo *Dekanija Vrhnika*, po vojni pa Stane Mikuž z že prej pripravljeno *Topografijo Grosupeljske krajine*. Spričo usode, ki je pozneje doletela večino obravnavanih dvorcev, so se tudi tu objavljeni podatki pokazali za neprecenljive.

V prvih povojnih letih le v periodični literaturi tu in tam naletimo na kak podatek o tem, kaj se je z našimi gradovi v času okupacije dogajalo, če pa je na to po naključju le nanese beseda, smo celo v leksikalni literaturi največkrat našli le neobvezujočo oznako, da so »bili požgani, da se v njih ne bi ugnezdila nemška posadka«. Vendar pa se temu ni mogla izogniti strokovna literatura, ki si jih je izbrala za predmet svojih raziskav. Pri tem pomeni pravi prelom z dotedanjim umetnostnozgodovinskim vrednotenjem grajskih arhitektur študija Ivana Komelja *Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem*, ki je izšla leta 1951 v prvem letniku povojnega *Zbornika za umetnostno zgodovino*. Avtor je s tem svojim delom postavil preučevanje naših gradov in dvorcev na povsem nove temelje; z analizo njihove stavbne substance je prvič skušal analizirati zakonitosti njihovega nastanka in rasti. Tudi srednjeveški gradovi zanj niso bili več le zanimiv kulturnozgodovinski fenomen, saj je v ospredje postavil zanimanje za njihove arhitekturne, časovno pogojene značilnosti in posebnosti. Tako je bil narejen prvi korak k spoznanju, da zahteva preučevanje grajske arhitekture poseben metodološki pristop, s tem pa so bili ustvarjeni tudi prvi zametki stroke, za katero se je pozneje uveljavilo ime kastelologija.

Komeljevo delo je naletelo na širši odmev, kot je bilo pričakovati. Gradovi in dvorci so naenkrat postali predmet širšega zanimanja, zanje pa se je v okviru svojih skromnih možnosti v čedalje večji meri zavzemala tudi spomeniškovarstvena stroka. V literaturi se pričnejo pojavljati prispevki s to tematiko, gradovi pa postanejo tudi predmet čedalje številnejših strokovnih obravnav. Teh tu ne kaže razčlenjevati, ne bo pa odveč podatek, da je do leta 1996 v zbirki *Kulturni in naravni spomeniki Slovenije* izšlo kar 27 vodnikov s to tematiko. Med njihovimi avtorji naletimo na imena naših znanih zgodovinarjev in konservatorjev, Branka Reispa, Nataše Štupar - Šumi, Ivana Stoparja, Petra Fistra in še nekaterih drugih.

Širše možnosti za predstavitev naših gradov so nastopile v poznih sedemdesetih letih preteklega stoletja. Enega prvih korakov v tej smeri je pomenila študija *Razvoj srednjeveške grajske arhitekture na Slovenskem*, ki jo je leta 1977 izdala Slovenska matica, leta 1982 pa je Znanstveni inštitut ljubljanske FF v šapirografirani obliki izdal delo Ivana Stoparja *Gradovi, graščine in dvorci na slovenskem Štajerskem*. Gre za prvi poskus evidentiranja grajskih stavb v našem prostoru, ki je predstavljal izhodišče

za poznejšo celostno topografijo. To je v okviru sodelovanja z Znanstvenim inštitutom pričela izdajati Partizanska knjiga v Ljubljani, od tretjega zvezka dalje pa jo je v svoj knjižni program uvrstila založba Viharnik iz Ljubljane. Prvim zvezkom serije, ki so skušali predvsem evidentirati obstoječe stanje, so najprej sledili zvezki s poglobljenimi študijami stavb na Gorenjskem in Dolenjskem, po letu 2005, ko je skrb za dokončanje serije prevzel mladi raziskovalec Igor Sapač, je sledila poglobljena obravnava stavb na Notranjskem, Goriškem in Primorskem. Serija, ki obsega 24 knjig, je v stroki in med ljudmi naletela na nepričakovano dober odmev.

Ključnih del, ki se ukvarjajo z grajsko tematiko, je v zadnjem času čedalje več. K temu so pripomogle tako esejistično zasnovane, širši javnosti namenjene publikacije kot tudi številne nove študije, med katere sodijo tudi diplomska dela na ljubljanski Filozofski fakulteti. Nezanemarljiv je pri tem na poglobljenem študiju virov zasnovani Leksikon slovenske grajske arhitekture, ki ga je pod naslovom *Vsi slovenski gradovi* leta 1997 za Državno založbo Slovenije pripravil Ivan Jakič (dopolnjeni ponatis leta 1999), temu pa se zadnja leta v čedalje večjem številu pridružujejo izbranim grajskim arhitekturam posvečene monografije, med njimi tudi nekatere tematske številke *Kronike, časopisa za slovensko krajevno zgodovino*.

Povečano zanimanje za grajsko arhitekturo je v drugi polovici 20. stoletja vzpodbudilo tudi povečana prizadevanja za njeno ohranitev, na katera pa se je družba le medlo odzvala. Spomeniška služba je v ta namen sicer pričela dobivati nekaj denarja, vendar je bil ta tako skromen, da je ustvarjal le lažen vtis o zavzetosti, ki je v resnici ni bilo. Že bežen pogled nazaj nam to brž pokaže. Tako zlasti večina sanacijskih del na nekaterih dolenjskih, pozneje pa tudi drugih gradovih kljub prizadevanju stroke nikoli ni bila dokončana, nikoli pa ne bomo izvedeli, ali to ni bil že vnaprejšnji namen države, ki je nastopala kot investitor. Tako so bila pozneje mnoga že zgodaj pričeta, a po nekaj desetletjih še vedno nedokončana sanacijska dela na gradovih Borl, Hmeljnik, Hošperk, Kostel ob Kolpi, Podčetrtek, Stari grad pri Otočcu in Vodriž očitno za vedno ustavljena. Drugačna je bila situacija le tam, kjer so se obnove lotili zasebniki, kot v primeru Mirne na Dolenjskem, ali pa zainteresirane lokalne skupnosti. Pri slednjih je šlo praviloma za stavbe na območju starih mestnih jeder ali na izbranih lokacijah, ki so zaradi svoje atraktivnosti obetale vračilo vloženih sredstev. A te zadnje kljub vsemu lahko preštejemo na prste ene roke: Bled, Jama v Predjami, Otočec in morda še razvalina z vitezom Lambergom povezanega Kamna pri Begunjah. Skromna bera ob številnih grajskih stavbah, ki pred našimi očmi propadajo. Okoliščina, da sanacijska dela ponekod še potekajo, pri tem ničesar ne spremeni.

Grad Borl je v državni lasti, a kljub temu žalostno propada (foto: Barbara Žabota, 2008).

Izzivi, ki se danes na tem področju odpirajo pred spomeniško službo, so torej vse prej kot preprosti. To se pokaže zlasti pri prenovi starejših grajskih stavb, ki so v svoji preteklosti doživele številne dozidave in prezidave, saj velja vse na novo odkrite, spomeniško zanimive arhitekturne sestavine, ki ob tem pridejo na dan, ustrezno preučiti in prezentirati. Kako takšna dela potekajo in kakšna strokovna vprašanja odpirajo, naj pokaže kratek povzetek analize na gradu Podsreda na Kozjanskem opravljenih konservatorskih posegov, katere rezultati so bili sicer objavljeni že v samostojni monografiji.

Sanacijska dela na gradu so se pričela daljnega leta 1964, eno leto po ustanovitvi Zavoda za spomeniško varstvo v Celju, šlo pa je sprva le za prenovno strehe in še nekaj najnujnejših posegov. V stavbi so bili takrat še vedno stanovalci, v drugem nadstropju severnega trakta je medtem že dvakrat zagorelo, konservatorju pa niti vsi prostori niso bili dostopni – ključ do enega izmed njih, preurejenega v shrambo, je imel domačin na delu v tujini.

Leta 1983 je oskrbo gradu prevzel takrat na novo ustanovljeni Kozjanski park. Sanacijska dela so se nadaljevala, prišlo pa je tudi do intenzivnejših gradbenih posegov – jugovzhodni vogal palacija je grozil, da se sesuje, saj so ga vanj sekundarno vgrajene sanitarije povsem oslabile. V južnem stanovanjskem traktu so se bili podrli že tudi stropi, kar je stavbo statično dodatno ogrozilo.

Kmalu se je pokazalo, da zgolj z interventnimi sanacijskimi posegi gradu ne bo mogoče rešiti. Ko so se njegovi zadnji stanovalci izselili, ga je bilo s sistematičnimi posegi mogoče sprva le toliko zavarovati, da se ne bi zrušil, potlej pa so se pričela najprej dela na zunanjem dvorišču. Na novo je bila pozidana napol podrta škarpa, z novim nasutjem je bila na prvotnem, nekoliko nižjem nivoju urejena pohodna površina. V naslednjih letih je bila stavba na novo prekrita, statično so bile sanirane arkade, ki so z rušenjem mlajših polnil spet dobile prvotno podobo, rekonstruiran je bil imenitni, vendar povsem uničeni renesančni strop v svečani dvorani.

Pri posegih, ki so jih spremljala presenetljiva odkritja o stavbni zgodovini gradu, so bila upoštevana vsa obdobja, ki so ga v preteklosti oblikovala, posebej pa so bile poudarjene njegove najstarejše, romanske prvine. Odkrite so bile stare strelne line, prezentirani so bili romanski portali in bifora ali vsaj njihovi ohranjeni deli, kar pa je v južnem palaciju zaradi baročnega preetažiranja tega trakta povzročilo nemalo težav. Tako v renesančni dvorani tik nad tlemi ni bilo mogoče odpreti z baročnim stropom presekanke romanske bifore, zato smo jo skrili za nov opaz. Podobno smo v sosednjem prostoru pod podom skrili ostanke romanskega dvoriščnega portala, ki pa so skozi z loputo zakrito odprtino v tlaku še vedno dostopni. Izvirnih posegov, ki naj bi nazorneje opozorili na stavbni razvoj, je bilo še več.

Med opaznejšimi je bila prezentacija v nenavadno razsežni romanski portal vstavljenega gotsko-renesančnega portala – da bi oba nazorno prezentirali, smo mlajšega umaknili globlje v ostenje starejšega.

Nenavadna je bila odločitev, da poskusimo dvoriščni steni severnega palacija vrniti srednjeveški značaj, ne da bi pri tem uničili neogotske prvine arkadnega hodnika. Te smo pustili neokrnjene, maska v obliki za srednji vek značilne predalčne stene jih je samo zakrila, a jih je mogoče vsak hip spet odpreti. Še korak dlje smo napravili pri rekonstrukciji srednjeveške kuhinje. Izrabili smo danosti pritličnega, v času baroka poglobljenega in obokanega prostora ter tamkajšnje že obstoječe dimne tuljave, nato pa po analogijah v njem ustvarili srednjeveško kuhinjo. Tako smo smiselno zaokrožili podobo večstoletne grajske arhitekture, ki jo je zdaj spet mogoče podoživeti.

Raziskave, ki so potekale vzporedno s prenovitvenimi deli, so prinesle številna nova spoznanja o srednjeveški grajski arhitekturi in zakonitostih njihovega razvoja. Pokazalo se je, da je šele leta 1213 prvič listinsko omenjeni podsreški grad že v romanski dobi, okvirno že med letoma 1150 in 1250, doživel več prezidav, saj so medtem z novimi dozidavami kar trikrat povečali njegov prvotni obseg. Sprva je obsegal samo palacij v severnem delu obzidanega dvorišča, južna stena obzidja je bila za nadstropje višja in utrjena s hurdo. V naslednji fazi so k dani zasnovi prizidali pozneje znižani obrambni stolp – bergfrid, pozneje, okoli leta 1200, pa so znotraj dvorišča pozidali z romanskimi biforami opremljeni južni stanovanjski trakt. V zadnji romanski fazi so tik ob južnem traktu znotraj grajskega oboda pozidali še stolp s kapelo v nadstropju. V naslednjih stoletjih so si sledile še druge prezidave, vendar pa je globljo sled na gradu pustilo predvsem obdobje renesanse. Takrat so na njegovi zahodni strani pozidali obzidano zunanje dvorišče z gospodarskim poslopjem, opustili so prvotni romanski vhod in uredili novega v na novo pozidanem, pozneje odstranjenem stopniščnem stolpiču, notranje dvorišče pa so opremili z arkadami.

Že iz povedanega je razvidno, da so nova znanstvena odkritja na Podsredi po opravljenih raziskavah postavila naše vedenje o zakonitostih naše najstarejše grajske arhitekture v povsem novo luč. Da bi na pomembnejše romanske prvine lahko naleteli tudi na kakšnem odročnem ministerialskem gradu, kakršen je bil ta, ni dotlej nihče niti pomislil. In vendar se je prav tu v severni steni bergfrida našel izjemno lep romanski portal, na južni steni obzidja je bila odkrita na kamnite konzole oprta apsida romanske kapele, najdene so bile izjemne romanske bifore. Pravo presenečenje je pomenilo tudi odkritje ostankov 3,60 m visokega vhodnega portala, ki je lahko jezdeca kar skozi vežo pripeljal na notranje grajsko dvorišče.

Te, na videz le za podsreški grad zanimive ugotovitve so se kmalu pokazale tudi širše pomembne. Na temelju tu opravljenih analiz so se namreč prvič izluščile možnosti za poglobljeno predstavitev zakonitosti in silnic, ki so pogojevale nastanek naših prvih grajskih arhitektur in načrtovale njihov nadaljnji razvoj. Napisati je bilo mogoče novo poglavje naše umetnostne zgodovine.

Ob vsem povedanem pa vendar ne kaže spregledati težav, ki praviloma spremljajo preнове naših grajskih stavb in so nemara prav na Podsredi prišle posebej do izraza. Način, kako se tega lotevamo pri nas, namreč ni primerljiv ne z metodami zahodnih ne z metodami nekdanjih vzhodnih konservatorjev. Kadar se kjerkoli že odločijo, da bodo sanirali kakšno grajsko stavbo, se strokovna ekipa najprej loti stavbnozgodovinskih raziskav, šele nato pa preнове, ki jo potlej v kolikor mogoče predvidljivem roku končajo. Pri nas se za tako delo sicer določi odgovorni konservator, ki pa na gradbišču ni nenehno navzoč, kar je npr. za arheologa ob arheoloških raziskavah povsem samoumevno. Tako konservator sicer nekajkrat na teden pride na gradbišče, a le redko se potlej ovemo, kaj vse se je izmuznilo njegovi pozornosti in šlo za vselej po zlu.

Ce se zdaj znova vrnem h gradu Podsreda, ki je sorazmerno dobro raziskan, lahko naštejemo kar nekaj spodrseljajev, do katerih ob stalni konservatorjevi navzočnosti ne bi prišlo. V južni steni severnega palacija smo našli skrito leseno konzolo, ki je pred pozidavo arkadnega hodnika opirala srednjeveški gank. Nameravali smo jo prezentirati, vendar je bila med deli delavcem v napoto, pa so jo meni nič tebi nič odžagali. Na istem hodniku so brez vednosti konservatorja odstranili tudi značilno oblikovane lesene okvire neogotskih arkadnih lokov, ki naj bi jih obnovili in na notranji strani hodnika spet namestili, a jih naenkrat ni bilo nikjer več. Uničena je bila tudi mogočna romanska greda, ki je v eni izmed sob južnega palacija opirala strop. Med njegovo statično sanacijo jo je bilo treba odstraniti, zato je konservator naročil, naj jo začasno varno deponirajo. Ko je naslednjič obiskal gradbišče, je zgrožen ugotovil, da so jo med demontažo prežagali na dvoje. Da bi jo, četudi prežagano, kot dragoceno arhitekturno prvino ohranili, smo jo hoteli opreti z nosilnim stebrom, izdelanim po vsaj delno ustreznih predlogih z gradu Švarcenštajn pri Velenju. A zdaj tudi prežagane grede ni bilo več. Operativec odgovornega konservatorja o tem ni niti obvestil in tako v današnji romanski sobi gledamo nekakšno kopijo zgodnjegotskega stebra, ki je oprl novo gredo, a je zdaj sam sebi namen in ga bo prej ali slej treba odstraniti.

Ce je že iz povedanega razvidno, da sanacijska in prezentacijska dela na gradovih le redko potekajo tako, kot bi si želeli, k temu pa še bolj pripomore okoliščina, da se le redkokdaj končajo v predvid-

Obnovljeni grad Podšreda (foto: Barbara Žabota, 2011).

ljivem času. Včasih se vlečejo desetletje za desetletjem, medtem pa se pogosto menjajo ne le vodilni konservatorji, ampak tudi njihovi sodelavci, ekipe izvajalcev in institucije, ki v konkretnih primerih nastopajo kot investitorji in potencialni uporabniki. Menjajo se potrebe, želje in možnosti, strokovno najzahtevnejša dela se odlagajo in pogosto nikoli ne končajo. Tako so na starem celjskem gradu v zadnjih letih sicer rekonstruirali že dolgo načrtovani prvotni dostop prek obrambnega hodnika v bergfrid, že pričeta dela v njegovem zahodnem delu pa so se za nedoločen čas ustavila – prednost je dobila pozidava novega gostišča v njegovem vzhodnem delu.

Drug tak primer spet predstavljajo posegi na gradu Podšreda. Po malodane petdesetih letih sanacijskih prizadevanj še vedno čaka na realizacijo prenova njegovih najpomembnejših romanskih prvin – prvotnega romanskega vhoda v grajski kompleks, romanske kapele in romanskega bergfrida, torej vseh tistih arhitekturnih prvin, zaradi katerih je grad Podšreda mogoče uvrstiti med najpovednejše spomenike profane romanske arhitekture v srednjeevropskem prostoru. Toda v slovenskem prostoru se dogaja še marsikaj drugega. Številni gradovi, na katerih so dolga leta potekala obnovit-

vena dela, naenkrat nikogar več ne zanimajo, saj so zaustavljena in nihče ne ve, ali se bodo še kdaj nadaljevala. To se je zgodilo ne le na Hmeljniku ali na Kostelu ob Kolpi, ampak celo pri sanaciji razvaljenega Vodriža v Mežiški dolini, ki se ponša z izjemnimi zgodnjegotskimi arhitekturnimi prvina. To lahko pomeni škodo, ki je ne bo mogoče nikoli več popraviti.

Toda pretirana črnogledost kljub povedanemu vendarle ni povsem na mestu. Res je sicer, da je poleg denarja, ki ga je za prenove grajskih stavb čedalje manj, eden glavnih problemov nedomiselnost, kako jih smiselno uporabiti in jim dati novo funkcijo, res pa je tudi, da so bile nekatere prav v zadnjih letih zgledno obnovljene. Mednje lahko uvrstimo Gewerkenegg v Idriji, grad v Sevnici, Jamo v Predjami, srednjeveška Hompoš na Pohorju in Komendo na Polzeli ter renesančno-baročni двореc v Oplotnici, gospodarsko postojanko žičkih kartuzijanov. Našlo bi se kajpak tudi še nekaj drugih pomembnih grajskih arhitektur, kjer obnovitvena dela uspešno potekajo, le želimo pa si lahko, da se bodo našli ustrezni investitorji tudi za nekatere druge spomeniško pomembne, že hudo načete grajske stavbe, ki ne smejo doživeti usode propadlega dvorca Ravno polje pri Ptuj.

*Grad Komenda na Polzeli pred obnovo (2007) in po obnovi (2011)
(foto: Barbara Žabota).*

ZUSAMMENFASSUNG

Die slowenischen Burgen und Schlösser – das übersehene Erbe

Die Agonie der Burgbauten im slowenischen Raum begann bereits mit der Abspaltung des heutigen Slowenien vom ehemaligen Österreich-Ungarn und dem Eintritt in das neu geschaffene Königreich der Serben, Kroaten und Slowenen. Viele Besitzer dieser Gebäude fühlten sich in der neuen Konstellation plötzlich als Fremde und so geschah es, dass sie einen Teil ihrer Besitztümer ins Ausland transferierten oder verkauften. Das kann jedoch in keiner Weise mit dem Schaden verglichen werden, den die Burgbauten während und unmittelbar nach dem Zweiten Weltkrieg erlitten haben. Es ist auch mit Vorgängen in anderen Teilen Europas nicht zu vergleichen. Fast hundert Burg- und Schlossgebäude wurden niedergebrannt, die meisten unter dem Vorwand, »damit sich darin nicht die italienische oder deutsche Besatzung einquartieren könnte«. Nur wenige davon hat man nach dem Krieg wenigstens zu erneuern versucht.

Die rücksichtslose und sinnlose Zerstörung, die niemanden nützte, jedoch einen nicht wieder gut zu machenden Schaden anrichtete, setzte sich nach dem Krieg fort. Die niedergebrannten Burgen und Schlösser wurden zu praktischen Steinbrüchen für die nahen Häuselbauer, die herrschende Obrigkeit half dabei mit gezielter Sprengung. Viele Gebäude, die damals noch zu retten und mit nicht allzu hohen Kosten zu restaurieren gewesen wären, verschwanden für immer. Parallel mit der Zerstörung der Burgbauten wurde häufig auch die Innen-

einrichtung vernichtet, ebenso die Parkanlagen.

Die Situation, mit der sich nach 1945 das Denkmalamt zurechtzufinden hatte, war demnach keineswegs einfach, erst recht, da es vor vollkommen unerwartete Aufgaben gestellt wurde. Gerade die größeren und kleineren Schlossanlagen hatten nämlich erst in den letzten Vorkriegsjahren auch das Interesse der Forscher für das profane Architekturerbe geweckt. An erster Stelle ist August Stegenšek zu erwähnen, der in seiner zweiten kunstgeschichtlichen Topographie, die 1909 im Dekanat Konjice gedruckt wurde, nicht nur alle noch bestehende Schlossbauten beschrieb, sondern auch alle Burgruinen und sogar Burgställe. Seine Beschreibung wurde auch mit korrekten Grundrissen ausgestattet. Nach dem Ende des Ersten Weltkrieges wurde die Arbeit von Stegenšek vom Konservator Dr. France Stele fortgesetzt. Im Jahre 1929 schuf er die Kunsttopographie des politischen Bezirkes Kamnik, in der er auch genau die dortigen Schlösser beschrieb. Seinen Beschreibungen fügte er zwar keine Grundrisse bei, es ist aber gerade sein Verdienst, dass man heute auch über die Einrichtung der dortigen Schlossbauten noch etwas mehr weiß. Den von Stegenšek und Stele gesetzten Maßstäben folgten Marijan Marolt mit seiner Topographie des Dekanates Vrhnika, nach dem Krieg auch Stane Mikuž mit der schon davor vorbereiteten Topographie der Grosuplje-Krajina. In Anbetracht des Schicksals, das die meisten Schlösser später traf, erweisen sich auch die hier veröffentlichten Daten als unschätzbar wertvoll.

Einen echten Bruch in der kunstgeschichtlichen Wertung der Burg- und Schlossarchitektur in der Nachkriegszeit brachte die Studie von Ivan Komelj über die mittelalterliche Burgarchitektur in Unterkrain, die 1951 in der ersten Nummer der Zeitschrift für Kunstgeschichte nach dem Krieg erschienen war. Der Autor stellte mit seiner Arbeit

die Erforschung slowenischer Burgen und Schlösser auf vollkommen neue Fundamente; mit der Analyse der Bausubstanz versuchte er zum ersten Mal die Gesetzmäßigkeiten der Entstehung und des Wachstums dieser Bauten zu erforschen. Auch die mittelalterlichen Burgenbauten waren für ihn nicht mehr nur ein kulturhistorisch interessantes Phänomen, da er das Interesse für ihre architektonischen, zeitlich bedingten Charakteristika und Besonderheiten in den Vordergrund stellte. Somit wurde der erste Schritt zur Erkenntnis getan, dass die Erforschung der Burgarchitektur einen besonderen methodologischen Zugang verlange, womit die ersten Ansätze eines Faches, das später den Namen »Kastellologie« (Burgenkunde) erhielt, gesetzt.

Das verstärkte Interesse für die Burgarchitektur weckte in der zweiten Hälfte des 20. Jahrhunderts auch stärkere Bemühungen für ihre Erhaltung, auf die aber die Gesellschaft nur matt reagierte. Das Denkmalamt erhielt zwar etwas Geld für diese Zwecke, doch waren die Mittel dermaßen bescheiden, dass sie nur einen verlogenen Eindruck über ein Engagement zuließen, das es gar nicht gab. So blieb der Großteil der Sanierungsarbeiten an einigen Burgen und Schlössern in Unterkrain, später auch an anderen, trotz Anstrengungen der Fachleute unvollendet, und man wird nie erfahren, ob das nicht vom Staat, der als Investor auftrat, von Haus aus beabsichtigt war. Offensichtlich wurden viele schon früh begonnene, jedoch nach einigen Jahrzehnten noch immer nicht beendeten Sanierungsarbeiten auf den Burgen und Schlössern Borl (Ankenstein), Hmeljnik (Hopfenbach), Hošperk (Haasberg), Kostel an der Kolpa (Grafenwarth), Podčetrtek (Windischlandsberg), Stari grad bei Otočec (Altenburg) und Vodriž (Wiederdriess) für immer gestoppt. Anders sieht es nur dort aus, wo die Renovierungsarbeiten Privatpersonen in Angriff nahmen, wie z. B. in Mirna (Neudegg), oder aber interessierte lokale Gemeinschaften. Hier handelt es sich in der Regel um Gebäude in den alten Stadtzentren oder an bevorzugten Orten, die wegen ihrer Attraktivität eine Rückerstattung der Kosten versprochen. Doch diese können auf den Fingern einer Hand aufgezählt werden: Bled (Veldes), Jama (Luegg) in Predjama, Otočec (Wördl) und vielleicht noch die Ruine Kamen (Stein) bei Begunje, die mit dem Ritter Lamberg in Verbindung steht. Eine bescheidene Auslese angesichts zahlreicher Schlossbauten, die vor unseren Augen verfallen. Der Umstand, dass Sanierungsarbeiten mancherorts noch laufen, ändert daran nichts.

Jedoch ist eine übertrieben schwarze Sicht trotz des bisher Gesagten nicht angebracht. Immerhin wurden einige Schlossbauten gerade in den letzten Jahren vorbildlich renoviert. Dazu zählen Gewerkenegg in Idrija, das Schloss in Sevnica (Lichten-

wald), Hompoš na Pohorju (Haus am Bacher), Komenda bei Polzela, Pišce (Pischätz), das Schloßchen in Oplotnica (Oplotnitz) und noch einige andere. Gleichzeitig können wir hoffen, dass in naher Zukunft auch Sanierungs- und Präsentationsarbeiten an einigen anderen Schlossbauten erfolgreich verlaufen und beendet werden, die noch im Laufen sind, zum Beispiel am Fürstenhof in Celje (Cilli), an den Schlössern Rajhenburg (Reichenburg) und Negova (Negau) sowie auch anderswo.

Die Herausforderungen, die heute auf diesem Gebiet auf den Denkmalschutz zukommen, sind alles andere als einfach. Das zeigt sich vor allem bei der Renovierung älterer Schlossbauten, die in ihrer Vergangenheit zahlreiche Zu- und Umbauten erfahren, gilt es doch alle neu entdeckten, denkmalwürdigen architektonischen Elemente, die an den Tag gebracht werden, entsprechend zu erforschen und zu präsentieren.

S U M M A R Y

Slovenian castles – the overlooked heritage

The agony of castle buildings in the Slovenian territory began already during the present-day Slovenia's transition from the former Austria-Hungary to the framework of the newly established Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes. Many of their owners suddenly began to feel like strangers in the new community and, as it happened, moved part of their property abroad or sold it. But nothing could compare to the damage that these castle buildings suffered during and immediately after the Second World War, which was far worse than whatever fate befell castles elsewhere in Europe. Almost a hundred were burnt down, most of them to prevent any Italian or German troops from moving in, and after the war only a few lived to see at least attempts being made at their restoration.

Ruthless and meaningless devastation, which was of no use to anyone and merely caused irreparable damage, continued after the war. Burned castles and mansions became convenient quarries used by nearby neighbourhoods, and the authorities further added to their destruction with ardent blasting activities. Many buildings that could have been saved at the time at no major expense were forever erased from the surface of the earth. The same ruinous fate also befell castle furnishings and parks.

The monument services found themselves in quite a quandary after 1945, especially because they

had to cope with completely unexpected tasks. To put it in other words, castles and mansions and their profane architectural heritage began to attract scholarly attention only in the years just before the war. Mention should in the first place be made of Avguštin Stegenšek, who in his second art-historical topography *Konjiška dekanija* [*Deanery of Slovenske Konjice*] (1909) provided descriptions of not only all extant castle buildings but of all ruins and even forts, which he accompanied with accurate ground plans. After the end of the First World War Stegenšek's work was continued by conservator Dr. France Stele. In 1929 he prepared an art-topographical description of the political district of Kamnik which also contained a detailed presentation of the local castle building. Although Stele did not equip his descriptions with pertaining ground plans, it is largely through his merit that we now know something more about the furnishings of local mansions. Marijan Marolt followed the norms set by Stegenšek and Stele with his topography *Dekanija Vrhnika* [*Deanery of Vrhnika*], and Stane Mikuž after the war with his pre-arranged *Topografija Grosupeljske krajine* [*The art-historical topography of the Grosuplje area*]. Given the fate that befell a majority of mansions under discussion, the data published here have proved to be invaluable.

A definitive break with postwar art-historical assessment of castle architecture was made by the study of Ivan Komelj, *Srednjeveška grajska arhitektura na Dolenjskem* [*Medieval castle architecture in Lower Carniola*], published in 1951 in the first postwar volume of the *Art History Journal*. With this work the author raised the studies of castles and mansions in the Slovenian territory to a completely new level; by analysing their architectural substance he made the first attempt at examining and determining the laws of their emergence and growth. In a similar vein, he no longer considered medieval castles merely as phenomena of cultural-historical interest by focusing on their architectural, time-dependent characteristics and specifics. This was the first step towards the realisation that research into castle architecture requires a special methodological approach, which in turn drew the first contours of a scholarly field that later became known as castellology.

A growing interest in castle architecture in the second half of the 20th century strengthened the efforts to preserve castle architecture, but met with a lukewarm response from society. The monument services indeed began to receive funding for this

purpose, but the amount was so negligible that it created nothing but a false impression of commitment. Most rehabilitation works on some castles in Dolenjska and later also other castles, were thus, despite the efforts of the profession, never completed and we will never know whether or not this had been the original intention of the state acting as an investor. Many rehabilitation works on the castles Borl (Ankenstein), Hmeljnik (Hopfenbach), Hošperk (Haasberg), Kostel (Graffenwarth) on the Kolpa River, Podčetrtek (Windischlandsberg), Stari grad (Altenburg) at Otočec, and Vodriž (Wiederdriess) that were commenced at an early stage and after a few decades still uncompleted, were obviously abandoned for good. Things were only different where renovation works were undertaken by private investors, as was the case with Mirna (Neudegg) in Dolenjska, or by local communities. In the latter case, these were usually buildings in old town centres or other attractive locations warranting a return on investment. But these can be counted on the fingers of one hand: Bled (Veldes) Castle, Predjama (Luegg) Castle, Otočec (Wördl) Castle, and perhaps the ruins of Kamen (Stein) Castle near Begunje associated with Knight Lamberg. An extremely modest number in the face of so many castle buildings crumbling before our eyes. Given the above, the fact that the rehabilitation works are still ongoing at some places changes nothing.

But regardless of the above, there is no reason to be overly pessimistic, considering that some castle buildings have undergone excellent renovation over the recent years. These include, among others, Gewerkenegg in Idrija, Sevnica Castle (Lichtenwald), Hompoš na Pohorju (Haus am Bacher), Komenda pri Polzeli, Pišce (Pischätz), the mansion at Oplotnica, and several others. At the same time, we can also hope for an early and successful completion of the still ongoing rehabilitation and presentation works on several other castle buildings, such as the Ducal Court in Celje (Fürstenhof Cilli), castles Rajhenburg (Reichenburg) and Negova (Negau), and perhaps some others.

Challenges facing the monument services are therefore anything but simple. This is best manifested in the renovation of older castle buildings that underwent a long series of extensions and rebuildings throughout their history, as all newly discovered and monumentally interesting architectural components require proper investigation and presentation.